

ROMA HUKUKUNDA AZAD ETMENİN TAHDİTLERİ

Dr. Bülent TAHIROGLU

Non est Judaeus neque Græcus. non est servus neque liber. non est masculus neque femina: omnes enim vos unum est in Christo Jesu. : Ne Yahudi. ne Yunanlı, ne köle. ne hür. ne erkek. ne de kadınsınız. Hepiniz ise'de, bir bütün halindesiniz.

Ad Geletes, III, 28

GİRİŞ

Bu etüdün konusu, «Roma hukukunda azat etmenin tahditleri» dir. Fakat tahditlere geçmeden önce, bu probleme yol açan kölelik ve azat etme müesseselerinin, Roma toplumundaki rolünü kısaca incelemek gerekir kanısındayım.

Köleliğin rolü eski çağ medeniyetinde, hem önemli, hem de gizlidir. Önemlidir; zira kölelik eski çağ ekonomisinin temellerinden, maddî hayatın şartlarından biridir. Gizlidir; çünkü üzerinde hiçbir zaman durulmamış, politik bir problem teşkil etmemiştir. Toplum ve düşünürler bunu tabii bir olay olarak kabul ederler ve konu tartışılmaz (1). Müşahhas uygulamalara gitmeden, sadece ahlakî fikirlere konu olabilir. Yeni Devlet sistemi teklifçileri için, iyi bir idarenin konusudurlar, politikanın değil. Meselâ Platon Kanunlarında köle ayaklanmalarına engel olmak için çeşitli diller konuşan kölelerin seçilmesini tavsiye eder (2).

(1) Touchard, J., Histoire des Idées Politiques, cilt I, Paris, 1963, s. II.

Sosyal müesseselerin tabii hukuka en aykırı olanı, gayri meşruluğu en geç kabul edileni kölelik veya insanın insanı mal edinmesidir. Fakat müessese o kadar tabii karşılanıyordu ki, köleler tarafından bile kabul edilmişti (3).

Eski çağda kölelik bütün milletlerin hukuklarında müşterek bir olaydır (4) ve toplum kadar eski bir müessesedir. Sosyal teşkilâtın ayrılmaz bir bütünüdür ve cemiyetle beraber gelişmiştir (5).

Roma hukukunda *status libertatis* (hürriyet durumu) bakımından insanlar hür veya köle olarak iki gruba ayrılır. Hukuk, kölelerle hür insanlar arasında derin farklar gözetir (6).

İlk zamanlarda köleler, civar kavimlere karşı yapılan savaşlarda alınmış esirlerden ibaretti. Bunlarla Romalılar arasında büyük bir fark olmadığı gibi sayıları da azdı (7). Dolayısıyla köle ırkı grupta, bir yabancısıdır. Zaten köleler, Roma'lıların hor gördüğü kavimlerden geliyordu (8). Fakat, köle önceleri, sadece bir *res* (mal, eşya) değildi, sosyal ve dinî bakımdan aileye katılırdı (9). Dinî sebeplerden dolayı ve ilkel çiftçi toplulukları arasında bir çiftçi olduğu için, *filiusfamilias*'tan (aile evlâdından) pek farklı durumda değildi (10). Efendinin ailesine dahildi. *Puer* kelimesinin anlamı hem çocuk, hem de köledir (11). Köleler, aile ile beraber yaşıyor ve hür insanlarla aynı işlerde çalışıyorlardı. Büyük fetihlere, yani M.O.

(2) Touchard J., op. cit., s. II.

(3) Pouhaer M., *Essai sur l'Histoire Générale du Droit*, Paris, 1849, s. 384.

(4) Schwarz A., *Roma Hukuku Dersleri*, /çev. Rado T./, 7. Bası, İstanbul, 1965, s. 211, Monnier R., *Manuel Élémentaire de Droit Romain*, cilt I, Paris, 1938, s. 275.

(5) Maillet J., *Histoire des Institutions et des Faits Sociaux*, 1956, s. 269.

(6) Schwarz A., op. cit., s. 212 vd.

(7) Umur Z., *Roma Hukuku (Umumî Mefhumlar — Hakların Hima-yesi)*, İstanbul, 1967.

(8) Ellul J., *Histoire des Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1961, s. 284, Lepointe G., *Manuel d'Histoire des Institutions et des Faits Sociaux*, Paris, 1958, s. 161.

(9) Ellul J., op. cit., s. 229.

(10) Di Marzo S., *Roma Hukuku*, /çev. Umur Z./, İkinci baskı, İstanbul, 1959, s. 40, Monier R., op. cit., s. 276.

(11) Ellul J., op. cit., s. 284.

III. yüzyıla kadar köleler azdı ve topluma yayılmamıştı. Sadece zengin ailelerin köleleri vardı. Kartaca'nın fethinden sonra, diğer zenginlikler gibi bir köle akımı doğmuştur (12). Fetihlerle sayıları arttı, bütün gruplar köle kullanmaya başladı ve kölelik Roma cemiyetinin temellerinden biri oldu (13).

Kölelerin sayısı, yalnız köle çocuklarının doğumu ile değil, savaş esirleriyle de artmıştır (14).

Genişleyen fetihlerin Roma'ya doldurduğu köle yığınları, uzak arazilerde, çiftliklerde ve âmme hizmetlerinde kullanılır. Bunların ihtişam ve gösterişe rağbet eden yeni cemiyette lüks eşya vazifesi görmeleri, kötü ve haris bir ticarete konu olmaları, kölelerin şartlarını gittikçe acıklı bir hale soktu. Plautus ve Seneca bu durumu eserlerinde belirtirler (15).

Kölelerin sosyal durumu aynı değildir. Durumları hukuken aynı kalmakla beraber, sosyal açıdan değişir. M.Ö 150 yılına doğru, büyük değirmen taşı gibi buluşlar çalışma şartlarını ağırlaştırır. O zaman kölelik artık etnik değil, sosyal bir mesele halini alır. Ülkenin iktisadî hayatında derin tesirleri görülür (16).

Köylerde, *familia rustica*'larda yaşayanlarla, şehirde, *familia urbana*'larda yaşayan köleler farklı durumdadırlar. Evlerdeki kölelerin durumu bazen çok iyi idi. Bunlar arasında tahsilli olanlar, mürebbi ve hekim olanlar vardı. Tarım, sanayi ve deniz işletmeleri sahasında kullanılan büyük köle yığınlarının vaziyeti ise, hayvanlardan farklı değildi (17). Köylerde yığınlar halinde yaşayan bu köleler, pek mutsuzdu. Efendilerin yanındakiler de, efendinin bütün arzularına tahammül etmek zorundaydı. Zaten köle ayaklanmaları da bu çevrelerde doğmuştur (18).

Cumhuriyet devri sonlarında, Roma'daki köle yığınları sayı olarak çok artmıştır.

(12) Lepointe G., op. cit., s. 162.

(13) Ellul J., op. cit., s. 284, Mailliet J., s. 269, Lepointe G., op. cit., s: 162; Gaudement J., Institutions de l'Antiquité, Paris, 1967, s. 550-551.

(14) Schwarz A., op. cit., s. 212, Monier R., op. cit. s. 240.

(15) Di Marzo S. op. cit., s. 40, Monier R., op. cit. s. 276, d.n: 2;

(16) Ellul J., op. cit., s. 284.

(17) Schwarz A. B., op. cit., s. 212, Monier R., op. cit. s: 276; Gaudement J., op. cit. s. 550.

(18) Ellul J., op. cit., s. 307; Gaudemet J., op. cit. s. 551.

Köle hak sahibi değildi, Hukukî bakımdan bir şey, bir maldı. Ne vatani ne ailesi vardı. Hukuki açıdan sadece mükemmel bir âletti (19).

Köle hukukî bakımdan bir mal ve dolayısıyla mülkiyet mevzuu olduğu halde, yine de bir insandı. Çünkü mukaddes hukuk sahasında şahsiyeti tanılırdı (20).

İmparatorluğun başlarında efendilerin kötü davranışları ve ticarî sebepler kölenin hukukî durumunu önemli bir şekilde değiştirmiştir. İmparatorlukla beraber efendilerinin zulümleri tahdid edilmeğe başlandı. (*Lex Petronia* gibi). İkinci yüzyıllar ortalarına doğru, efendilerin zavallı kölelere eziyet etmelerini önlemek için teşriî hareket başladı (21). Bu kanunları, imparator emirnamelerini ve *senatus-consultum*'ları, felsefe ve hristiyanlığın insanlık ilkeleri de etkilemiştir (22).

Kölelik pozitif hukuk müessesesi olarak tenkid edilmemekle beraber, stoisyenler ve hristiyanlar, kölenin hukukî durumunu düzeltmeye çalışmışlar ve bu işi başarmışlardır da (23).

Köleliğin mahiyeti yüzyıllar boyunca değişmiş, kölenin hukukî ve sosyal durumu farklı bir gelişmeye maruz kalmıştır. Farklı köle kategorileri arasındaki derin farklar, cumhuriyetin sonundan itibaren belirmeye başlamıştır (24).

§ 1 — Azat Etme Problemi

Azat etme, kölenin efendinin iradesi ile hürriyete kavuşturulmasıdır (1). Cumhuriyet devrinde azat etme, köleye hem hürriyetini, hem de vatandaş sıfatını kazandırıyordu. Bu imkân, eskiden mümkün değildi. Efendinin tek başına, kölelerinden birine medenî ve siyasi hakları verebilmesi kabul edilemezdi (2), *Paterfamilias*'ın

(19) Ellul J., op. cit., s. 397.

(20) Di Marzo S. op. cit., s. 39.

(21) Di Marzo S., op. cit., s. 40.

(22) Monier R., s. 279.

(23) Monier R., s. 275.

(24) Monier R., s. 275.

(1) Lepointe G., op. cit., s. 165.

(2) Monier R., op. cit., s. 284.

(aile reisinin) hâkimiyeti, köleyi aileden civitas'a (şehir devletine) geçirir ki, bu imtiyazın kamu hâkimiyetinde olması gerekir. Kamu otoritesinin müdahalesi, zaten az olan ilk azat etme şekillerinde zarurîdir (3). Civitas (şehir devleti), daima, taraf olarak muameleye karışır (4). Eski hukukun azat etme usulleri, *magistra* veya Roma halkının rızasını gerektirir. O zaman da, azat etmenin yabancıların tabiiyeti ile dar ilişkisi belirir (5).

Zaten azat etmenin doğurduğu önemli problem, hürriyeti kazandırması değil, köleyi vatandaş olarak şehir devletine sokmasıdır. Zira, Roma'lılar hür yabancılara bile, Civitas'a dahil olmayı (Roma vatandaşlığını) çok zor bahşederler. Meselâ II. asırda bu hakkı Yunanlılara vermeyi reddetmişlerdir (6).

Azat etmenin şekline gelince, belki meselenin menşesinde herhangi bir usul yoktu. Yunanistan'da bu rejim uzun bir süre devam etmiştir. Kölesine fiili bir hürriyet vermek isteyen efendi, köleyi terkederdi. Roma'da da bu usulün izleri olmakla beraber, azat etmede, pratik hayatın bulduğu şekiller kullanılmıştır (7). Fakat *magistra*'nın müdahalesi şekli ve vasiyetname hususî bir muamele halini alınca, azat etme sadece efendinin iradesine bağlı bir muamele olmuştur. Cumhuriyetin sonunda, azat etmelerin hiçbir kanunî tahdidi yoktur. Kölenin mâliki olmak ve azat etmeye ehil olmak yeter. Üç şekilci usulden biri kullanılır (8). Köle *Manumissio* denilen, efendinin irade beyanı ile azat edilir. Bu *manumissio* vasiyetle, yaşlıyalar arasında değnekle ve nüfus sayımı şekilleri ile olurdu (9). Fakat, bir de şekilsiz, dostlar arasında, *inter amicos* alelâde bir irade beyanı ile azad etmek usulü ortaya çıkmıştı. Bunlardan başka tipik azat etme şekilleri, *manumissio per epistolam*, hazır bulunmayan köleye mektup yazmak suretiyle yapılan azat ve *manumissio per mensam* (köleyi hür bir insan gibi sofraya kabul etmek) yahut *conviri adhibitione* şekilleri idi (10).

(3) Lepointe G., op. cit., s. 165.

(4) Ortolan J., Histoire de la Législation Romaine, Paris, 1880, s. 553.

(5) Monier R., op. cit., s. 285.

(6) Ellul J., op. cit., s. 293.

(7) Girard P. F., Manuel Elémentaire de Droit Romain, 4. baskı, Paris, 1906, s. 116.

(8) Monier R., op. cit., s. 285.

(9) Di Marzo Ş., op. cit., s. 42.

(10) Di Marzo Ş., op. cit., s. 44.

Azat etmenin karakteri, şekil değişikliklerine varıncaya kadar, değişmiştir. Azatlıların durumunda da, devamlı değişmeler görülür. İlk devirlerde, hepsi Roma vatandaşı, fakat aşağı durumları olan bir azatlı grubu vardı. Augustus ve Tiberius devrinde, Roma vatandaşlığı hakkı olmıyan iki yeni grup, *latini Iuniani* azatlılar ve *dediticii* ler grupları meydana gelmiştir (11).

Hürriyet, Cumhuriyet devri sonlarında, önemli bir problem halini almıştır. Bir taraftan kölelerin artışı, onları daha kötü şartlara sürükler. Diğer taraftan, azat etmelerin çoğalışı, Roma *Civitas*'ını, azatlıların gerçek bir istilâsı ile karşı karşıya bırakır (12).

Kölelerin hukukî durumunu imparatorlar düzeltmeye çalışır. Sosyal durumları pek değişmez. Devlet kölelerini himâye etmeye başlar. Durumlarına *favor libertatis* (hürriyet lehine) prensibi hâkim olur, azat etme kolaylaştırılır. Köle kendi parasıyla hürriyetini satın alabilir. Bu imkânın ihtilâlcî bir nitelik taşıdığı söylenmiştir. Zira, iki hukukî imkânsızlıkla karşılaşmaktadır: Bir köle ile akit yapılması ve akit yapan tarafın, aynı zamanda aktin konusunu teşkil etmesi (13). Fakat, *favor libertatis* prensibi hukukî güçlükleri aşmıştır.

Hukukçular artık, kölenin *res* (mal, eşya) değil, insan olduğunu kabul ederler. Köle sayısı da azalmaya başlar. Savaşlar daha az köle getirir. M.S. II. asırda, köle yığını artık artmaz bir hale gelmiştir (14).

(11) Ortolan J., op. cit., s. 559.

Latini Iuniani azatlıların hukukî durumunu, Cumhuriyet devri sonundaki veya İmparatorluk devri başındaki Iunie Kanunu düzenlemiştir. Latini Iuniani vasiyetname ile bağışlama iktisap edemezler ve vasiyetname ile veya *ab intestat* (Kanunî) miras bırakamazlar. Bunların, «nür yaşadıkları, fakat köle olarak öldükleri» söylenir. Zira; öldükleri zaman, eski efendileri mallarını geri alır. Latini Iunizmi müessesesi Iustinianus tarafından lâgvedilmiştir.

Peregrinus *dediticius*'lar, Roma ordusuna karşı koyup, sonra teslim olmuş topluluklar içinde yaşayan kimselerdir (Gai. I, I, 14). Bunlara, prensip olarak *Ius gentium*'a (kavimler hukukuna) ait müesseseler uygulanır. (Bk. Monier R., *Petit Vocabulaire de Droit Romain*, s. 58 ve s. 216; D. Marzo S., op. cit., s. 44 ss. 55-56; Gaudemet J., ss. 567-568).

(12) Ellul J., op. cit., s. 396.

(13) Ellul J., op. cit., s. 479.

(14) Ellul J., op. cit., s. 480.

§ 2 — Azat Etmenin Tahditleri

Cumhuriyet devrinde kanun koyucu, devlet ve kişiler için azat etmenin kötüye kullanılışı tehlikesine karşı tedbir almamıştır (1). Cumhuriyetin ilk zamanlarında az sayıda köle, dolayısıyla az sayıda azatlı vardı. Sonra köleler, dolayısıyla azatlılar çoğaldı. Son iç savaşlarda, onlardan lejyonlar teşkil edildi ki, bu Roma'nın bünyesine aykırı idi (2). Marius'un, Sylla'nın Pompeius'un ve Caesar'ın savaşları binlerce köleyi silâhlıyarak, Roma'yı azatlılar kitlesi ile doldurmuştu. Zaferlerden bir süre sonra, İtalya'ya yığılan kölelerin kıymetleri azalmış ve azad etmeleri çoğaltmıştı (3).

Roma'da zengin vatandaşlar çoğalınca köleler satın aldılar ve çok sayıda köle azat ettiler (4).

İmparatorluğun başlarında, Devletin çöküşü üzerinde düşünülmüş ve sebep olarak hür doğanların (ingenuus) azalışı ve azatlıların çok sayıda artışı bulunmuştur (5).

Azat etmeleri önlemek için efendinin ehliyetsizliği, kölenin buna lâyık olmayışı gibi birçok sebepler bulundu. Köle, alacaklının, şehrin, veya hazinenin zararına olarak azat edilemezdi. Hükümden önce bir nevi şerefsizlik getiren ağır bir suç isnadı karşısında da azat edilemezdi. Efendisi ile *plagium* (başkasının kölesini satmak) suçunda, suç ortağı olan köle, on yılı geçmeden hürriyetini elde edemezdi.

Fakat bu az rastlanan istisnalar, kötüye kullanmaları önleyemiyordu. Sayısız, düzensiz azad etmeler devam ediyor ve haklarını kullanmaya henüz hazırlıklı olmıyan bu yeni vatandaşlar gurubu, âmme hayatına katılıyordu (6). Birçok kişi, azad etmenin kaldırıl-

(1) Monier R., op. cit., s. 288.

(2) Ortolan M., Explication Historique des Instituts de l'Empereur Justinien, Paris, 1870, s. 47.

(3) Ortolan J., op. cit., s. 300.

(4) Montesquieu, Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence, Paris, 1921, chapitre XIII — Auguste (ss. 118-119).

(5) Wallon H., Histoire de l'Esclavage dans l'Antiquité, cilt II, İkinci bası, Paris, 1879, s. 411.

(6) Wallon H., op. cit., s. 412.

masını, bir kısmı da sıkı bir kontrol altına alınmasını istiyorlardı (7).

Bilhassa, Cumhuriyet devrinin son yüzyıllarından itibaren, uzak ülkelerden gelen, ayrı soy ve kültürden sayısız köle yığınları Romayı doldurduğu zaman, bunların hiç bir kontrole tâbi tutulmadan azat edilerek Roma vatandaşı haline getirilmeleri mahzurlu görülmeye başlandı. Roma vatandaşlığını vermekte o kadar titiz olan Romalıların, ne olduğu belirsiz kimselere, Romalılarla eşit hakları vererek, Roma içinde rahatsız bir unsur teşkil etmelerini iyi gözle görmeleri mümkün değildi (8).

İlk imparatorluğun başında, doğrudan doğruya önleyici tedbirlere başvuruldu, azat etmeleri tahdit etmenin gerektiği anlaşıldı (9). Zira, güvenilir kişiler olmıyan azatlılar, uzun süre İtalyan'lardan esirgenen vatandaşlık hakkını kazanıyor, alacaklıların ve azad edenin mirasçılarının haklarına kavuşmasına engel oluyorlardı. İnsan dışı muamele yapılan köle kitlesi o kötü durumundan, Roma vatandaşlığına geçiyordu (10).

Cumhuriyet devrinin sonlarında ve ilk imparatorluk (*Principatus*) devrinin başında durmadan artan lüks ve sefahat genel bir ahlâk düşüklüğü yaratmıştır. Bu ahlâk bozukluğu da, hürriyetlerin tahdit edilmesine yol açar (11).

Azad etme muamelelerini tahdit etmeye yarıyan kanunlar Augustus'un imparatorluğu sırasında çıkarılmıştır (12). Augustus; hem eski tahdidleri devam ettirmiş, hem de daha genel yeni tahditler getirmiştir (13). Bu sahadaki teşriî faaliyetin gayesi siyasi ve ahlakî idi.

(7) Denys d'Halicarnasse azat etmenin tamamen kaldırılmasının Devlet için iyi sonuçlar doğurmayacağını, fakat *ensor* veya *consul*'lerin bu işi denetlemesinin gerektiğini savunur. (zıkr. Wallon H., op. cit., s. 412, dip notu 3.

(8) Umur Z., op. cit., s. 53.

(9) Monier, op. cit., s. 288, Ortolan M., op. cit., s. 47.

(10) Pouhaer M., op. cit., s. 401.

(11) Rado T., *Principatus Devrinde Roma Hususi Hukukunun Senatus Consultum'lar Yoluyla Islahı*, İstanbul, 1954, s. 50.

(12) Di Marzo Ş., op. cit., s. 46, Schwarz A., op. cit., s. 113, Monier R., op. cit., s. 289, Montesquieu, op. cit., s. 118.

(13) Wallon H., op. cit., s. 413.

Siyasî bakımdan, Roma halkının çok karışık menşeli kimselerden meydana gelmesine engel olmak ve bu unsurlardan meydana gelen kimseler kanalı ile siyasî ihtirasların teşvikini ve yeni karışıklıkların doğmasını önlemek için tahdit zarurî idi (14). Augustus; çoğalan azatlılarla, vatandaşların kanına kölelerin kanının karışmasından korkar (15). Azat etme, azatlıları sadece vatandaşlara eşit bir duruma getirmekle kalmıyor, ailede, cemiyette veya Devlette önemli mevkilere erişmelerine imkân veriyordu (16). Bu yeni vatandaşlar, artık çoğalan yabancılar ve yerli halkın düşük doğum nisbeti de dikkate alınırca, Roma kavminin karakterinin bozulduğu ortaya çıkar (17).

Ahlakî bakımdan ise, bu kanunlar gösteriş yapmak ve israfa bulunmak için kölelerini azat eden kimseleri frenlemeye yönelmişti (18). Azat edenlerin bir kısmı, azatlılar, cumhuriyetin fakir yurttaşlara dağıttığı yiyeceklerden faydalandığı için, dağıtılan bu maddeleri kendilerine almak istiyorlardı (19). Kendilerine faydası dokunmayan yaşlı veya hasta köleleri azat ediyor ve devlete besletiyorlardı. Başkaları, sadık kölelerini mükâfatlandırmak istiyordu, diğerlerinin arzusu ise *cliens*'lerinin sayısını çoğaltmaktı. Nihayet, cenaze merasimlerinde çok kişi görmek ve hürriyet timsali *pileus*'u giyecek olan azatlıların uzun bir kortej teşkil etmesini arzu edenler vardı (20). Bu ihtişamın ölenlere bir tesiri olmuyor, fakat mirasçılara ve yeni vatandaşları kabul etmek zorunda olan devlete zarar veriyorlardı (21). Bu çeşitli sebeplerle hürriyetini kazanan köleler dışında, bazı kölelerin de hürriyetlerini satın alacak kadar paraları vardı (22).

Halk hemen hemen azatlılardan ibaret kaldı ve bu dünyanın efendilerinin ekserisi, köle menşeli oldular. Azatlı ve azatlı çocuklarından müteşekkil halk rahatsız edici bir mahiyet alıyordu. On-

(14) Di Marzo Ş., op. cit., s. 46.

(15) Piganiol A., Histoire de Rome, Paris, 1939, s. 221.

(16) Marquardt J., Manuel des Antiquités Romaines, XIV, La Vie Privée des Romains, C. 1, Paris, 1892, s. 222.

(17) Durant W., Histoire de la Civilisations, C. VIII, Rome, Paris, 1960, ss. 23-24.

(19) Montesquieu, op. cit., s. 119.

(20) Montesquieu, op. cit., s. 113, Ortolan J., op. cit. s. 300.

(21) Monier R., op. cit., s. 289.

(22) Durant W., op. cit., s. 23.

ları kolonilere gönderdiler, bu şekilde eyâletlerin sadakati sağlandı (23). Kolonilere göndermek, azatlardan kurtulmak için bir yol oldu. (Eskiden *plebs*'ler için de aynı çareye başvurulmuştu) (24). Roma köleleri alıyor ve onları Romalı olarak yolluyordu (25).

Augustus'un teşriî hareketi, bu çeşitli sonuçlara varan ölçüsüz cömertliklere tahditler getirmiştir (26). Bu kanunlar, düzeni iade, Romalılığı himaye, örf ve âdeti düzeltmek yolunda, Augustus hükümetinin takib ettiği siyasete uygun bir hareketti (27). Hususî hukuku ilgilendiren bu kanunlarla, âmme menfaati gözönünde tutularak, bilhassa cemiyetin bozulmuş ahlâki bünyesi düzeltilmek istenmiştir. Roma cemiyetinin bünyesinin yabancı unsurlarla dolmasını önlemek için azat etmeler yaş ve sayı bakımından tahdid edilmiştir (28). Augustus'un kölelerin azat edilmesine müteallik *Fufie Caninie* ve *Aelie Sentie* kanunları vardır (29). Dolayısıyla, bu tedbirler, fertlerin malvarlığını korumaktan çok, Roma toplumunun menfaatlerini korumaya yönelmiştir (30).

I — Augustus Kanunları

1 — Lex Fufia Caninia

M.Ö. 2 yılında (1), bilhassa cenaze törenlerinde kalabalık temin etmek arzusu ile başvurulmakta olan vasiyet yolu ile azat etme yolu, bu kanunla daraltılmıştır (2). *Fufia Caninia* kanununa göre, köleler grup halinde değil, isimleriyle azat edilmelidir (3). Üç kölesi olanın ikiden fazlasını, dörtten ona kadar kölesi olanın da, yarıdan

(23) Montesquieu, op. cit., s. 119.

(24) Wallon H., op. cit., s. 411, d.n. 1.

(25) Montesquieu, op. cit., s. 119.

(26) Ortolan J., op. cit., s. 300.

(27) Di Marzo Ş., op. cit., s. 46, Umur Z., op. cit. s. 54.

(28) Rado T., op. cit., s. 3.

(29) Umur Z. op. cit., s. 54.

(30) Paudemet J., op. cit. s. 55.

(1) Girard'a göre (op. cit., s. 119) bu kanunun tarihi kesin olarak belli değildir. Schwarz, Di Marzo, Monier ve Umur, M.Ö. 2 yılını kabul ederler.

(2) Di Marzo Ş., op. cit., s. 47, Monier R., op. cit., s. 289, Girard F. op. cit., s. 119.

(3) Wallon H., op. cit., s. s. 413.

fazlasını azat etmesi yasak edilmiştir. Onbirden otuza kadar kölesi olanlara, en çok beş köleden üçte biri kadar, otuzbirden yüze kadar kölesi olanlara en çok on köleden dörtte bire kadar, yüzbirden beş-yüze kadar kölesi olanlara, en çok yirmi beş köleden beşte bire kadar köle azat etmeye izin verildi. Kanun, vasiyetname ile azat edilmesi meşru olan köle miktarını da, en fazla yüz köle olarak tesbit etmiştir (4). Tesbit edilen miktarlardan fazla azat etmeler bâtil sayılarak, hürriyetin *nominatim*, yani azat edilen kölelerin ismi belirtilerek yapılması lüzumuna hükmetti (5). Kanunî sayı aşılırsa, listenin başındaki köleler hürriyetini kazanmış olurlar (6). Bu rakamlar, o zamanlar azat edilen köle miktarının ne derecelere vardığını da göstermektedir (7). Fakat, *sine testamento* (vasiyetname harici) azat etmelere tatbik edilmediği için, kısa zamanda, bu tedbirin çok zayıf kaldığı görüldü (8).

2 — Lex Aelia Sentia

M.S. 4 yılında çıkarılmış olan bu kanun daha önemlidir. Başlıca dört hükmü ihtiva eder (9) ve muayyen faraziyeleri öngörür. Yaşayanlar arasındaki azat etme muamelelerini ve azatlıların hukukî durumlarını tam bir şekilde düzenler (10).

a) Önce, bazı *dominus*'ların (efendilerin) tecrübesizlikleri hi-maye edilmek istenmiştir. Yirmi yaşından aşağı *dominus*'un (efendinin) yalnız değnekle (*virdicta*), ve hususi bir meclisin (*consilium*) Roma'da *praetor* başkanlığında beş senato azası ve Roma'lı beş asilzade, eyaletlerde valinin başkanlığında, jüri listelerine kayıtlı yirmi Roma vatandaşı *recuperatores* (bazı, ihtilâflara bakan hâkimler) kabul ettiği bir *iusta causa* (hukukî sebep) mevcudiyetiyle köle azat

(4) Di Marzo, op. cit., s. 47.

Eski kanunlara hürmeti olan İmparator C. Tacitus vasiyetnamesi de *Lex Fufia Caninia* hükümlerine uyarak, azadlılarının sayısını yüze tahdid etmiştir (Wallon H., op. cit. s. 413 d.n. 2).

(5) Di Marzo Ş., op. cit., s. 47.

(6) Monier R., op. cit., s. 289.

(7) Umur Z., op. cit., s. 54.

(8) Di Marzo Ş., op. cit., s. 47.

(9) Girard F., op. cit., s. 119.

(10) Monier R., op. cit., s. 289.

edebileceğini tesbit etti (11). *Ius civile* açısından, on dört yaşını geçen efendi diğer malları üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabileceği halde, azat etme hürriyeti kısıtlanmıştı (11). On dört yaşını bitiren bir kimse vasiyetname yapabilir, mirasçı nasbedebilir, muayyen mal vasiyetinde bulunabilir, fakat yirmi yaşından küçük olduğu için, köleye hürriyet bahşedemezdi (I. 1, 6, 7).

Bu meclis, azat etmeye izin verirken, sevgi ilişkisini de, dikkate alıyordu. Hukukî sebepler sayısız olduğu için, tam bir takdir yetkisinden faydalanıyordu. Meselâ *patronus*'unun güvendiği kişi (*procurator*) olacak on sekiz yaşından büyük bir kölenin azadına izin verilecektir. Fakat, genç bir kadının sonra evlenmek üzere bir kölesini azat etmesi pek kabul edilemez (13). Köle ile akrabalık da dikkate alınır (14).

Consilium (hususî meclis) sebebin uygunluğunu kabul ederse, azat etme *vindicta* usulü ile yapılır. Başka bir şekilde yapılır veya sebep uygun değilse muamele bätıldir (15). Köle, ancak *vindicta* ile azat edilirse Roma vatandaşı olurdu. Şekilsiz azad etme, *Lex Iunia*'nın prensibine göre, onları *Latini Iuniani* (16) yapar.

Lex Aelia Sentia alacaklıları veya *patronus*'ları zarara sokarak yapılan azad muamelelerinin bätil olacaklarını (gai. I., 1, 37) tesbit etti (17). Aciz halinde bulunan bir kimsenin kölesini azat etmesini yasakladı. Eğer, azat etme sonucunda aciz haline düşmüşse, azat etme muamelesi yine bätil olurdu (18). Eski hukuk ise, borçlunun bile-

(11) Di Marzo S., op. cit., s. 47; (Institutiones, Türkçe Metin /çev. Umur Z. 1968, 84 29).

(12) Girard F., op. cit., s. 120.

(13) Monier R., op. cit., s. 289.

(14) Girard P. F., op. cit., s. 120.

(15) Girard P. F., op. cit., s. 120.

(16) Monier R., s. 290. *Lex Iunia* veya *Iunia Norbana*: Azad etmeleri düzenliyen bu kanun, *Latini Iuniani* azadlılar kategorisini yaratmıştır. Justinianus'un *Institutiones*'ine dayanan bazı müelliflere göre, Iunius Silanus ve L. Norbanus /M.S. 19/ konsüllükleri sırasında kabul edilmiş olan *Lex Iunia Norbana* bahis konusudur. (Meselâ Marquart J., adı geçen eserinde, Augustus'un devrinde olduğunu belirtir, s. 222, d.n. 4). Fakat, Augustus'un iktidarından önce kabul edildiğini belirten ciddi sebepler vardır. Bk. Monier R., *Petit Vocabulaire de Droit Romain*, 3. bası, Paris, 1942, s. 172.

(17) Di Marzo Ş., op. cit., s. 48, Monier R., op. cit., s. 290, Girard F., op. cit., s. 120.

(18) Umur Z., op. cit., s. 54.

rek kendisini borçlarını ödeyemez (*consilium fraudis*) duruma düşürerek alacaklılarına zarar vermesi ile ilgilenmiyordu. Bu tip borçlulara karşı eski, sert icra dolayısıyla buna lüzum yoktu. *Praetor edictum*'u (19) borçlarını ödemeyenlere ve mal kaçıranlara karşı tedbirler aldı, fakat azad etmelere karşı hüküm koyamadı (20). Hileli azad etmeleri önlemek için kanun çıkartmak gerekti. *Lex Aelia Sentia* sistemi genişletti, azad etme muamelesini bâtil saydı. Zira; *qui in fraudem creditorum manumittit nihil agit* (21): alacaklılara karşı hile ile azad eden bir hukuki muamele yapmış olmaz.

Kuralın bir tek istisnası vardır (22): Aciz halinde bulunan bir mâlik vasiyetname ile kölesine hürriyetini bahşederek, onu mirasçı nasbedebilir. Bu suretle köle, hür ve kendisine yegâne, mecburî mirasçı olur. Bu durumda, azat etme muteberdir. Ancak vasiyetname-sinde, ya nasbedilmemiş olduğu için, veya nasbedilmiş olmakla beraber herhangi bir sebeple mirasçı olamadığı için, başka bir mirasçının mevcut olmaması gerekir. Bunu *Aelia Sentia* kanunu haklı olarak vazetmiştir: Gerçekten muzayaka içinde bulunup başka mirasçısı olmıyan kimselerin kölelerini mecburî mirasçı yapabilmelerine çok dikkat edilmeli idi; bu suretle köle, müteveffanın alacaklılarını tatmin eder, etmezse, alacaklılar miras mallarını bu köle namına satarak alacaklarını alırlar ve müteveffanın şerefine hâlel gelmemiş olurdu (I, 1, 6, 1). Sonucu şerefsizlik olan *venditio bonorum* (malların satılması) usulü köleye karşı vuku bulur. Vasiyetçi, bu şekilde bir tek köleyi hürriyete kavuşturabilir (23).

Benzer bir hüküm, *patronus*'ları aldatarak yapılan azat etme muamelelerini bâtil sayar (24). *Patronus*'unun miras hissesini azaltmak amacıyla, azatlı tarafından yapılan azat etmeler bâtıldır (25). Eski bir köle olan azatlı kölelerini azat edince mallarının muhtemel mirasçısı *patronus*'une (eski efendisine) zarar vermiş oluyordu (26).

(19) Cicero, *Ad. Att.* p. 1, 3, bu edictumun'un mevcudiyetini belirtmektedir. Girard P. F., *op. cit.*, s. 120.

(20) Monier R., *op. cit.*, s. 290, Girard P. F., *op. cit.*, s: 120;

(21) Monier R., *op. cit.*, s. 290, Girard P. F., *op. cit.*, s., 120;

(22) Monier R., *op. cit.*, s. 290.

(23) Monier R., *op. cit.*, s. 290.

(24) Di Marzo Ş., *op. cit.*, s. 48.

(25) Monier R., *op. cit.*, s. 290.

(26) Gaudemet J., *op. cit.*, s. 500.

c) Hususi meclis (*consilium*) önünde ciddi bir sebep olmadan otuz yaşından aşağı köle azad edilemez. Aksi halde, köle, azatlı vatandaş değil, *Latini Iuniani* olur (27).

d) Nihayet, *Aelia Sentia* kanununa göre, ağır bir cezaya mahkûm olan köleler, daha sonra azat edilirlerse, ancak *peregrini dediticii* olurlar (gai. 1, 13 ve 15) (28).

Fena ahlâklı köleler de; kaç yaşında olursa olsunlar ve ne şekilde azad edilirse edilsinler, kendilerine ne vasiyette bulunmak ne kimseye mirasçı olmak, ne Roma'da ve ne de 100 mil muhitinde ikamet etmek, ne de hiç bir suretle Roma vatandaşı olabilmek hakları verilen ve çok fena bir durumda bulunan *peregrini dediticii*'nin durumlarından başka bir şey elde edemezlerdi (29).

Son iki hüküm vatandaş sınıfını yükseltmek amacıyla konulmuştur (30).

II — Augustus'un Kanunlarının Roma Toplumundaki Etkileri

Augustus'un amacı lüks ve sefahati önlemek, aile hayatını mümkün olduğu kadar eski Roma geleneklerinin düşünce şekline uygun bir şekilde düzene koymaktı (31). Fakat, bir devlet adamı için hiç bir şey manevi reform kadar zor ve nazik değildir. Pek az idareci bunu denemeye cesaret etmiş, işi azizlere ve fiiliyatta mürailelere bırakmıştır (32).

Augustus'un aldığı bu tedbirler, genel politikasına uygundur (33). Devlet başkanı olarak, *dominus*'ların (köle efendilerinin) amme menfaatini hiç düşünmeden, o kadar kışkıracı davrandığı Roma vatandaşlığı imtiyazını cömertçe dağıtmalarını kuşkuyla izliyordu (34). İhtilâllerin hareketiyle iktidara yükselen Augustus, gelişmenin devamından korkuyor ve yeni vatandaşların bu çabuk yük-

(27) Di Marzo Ş., op. cit., s. 47, Monier R., op. cit., s. 290, Girard F., op. cit., s. 120.

(28) Monier R., op. cit., s. 291, Girard F., op. cit., s. 120.

(29) Di Marzo Ş., op. cit., s. 47.

(30) Girard F., op. cit., s. 120.

(31) Rado T., op. cit., s. 144.

(32) Durant W., op. cit., s. 23.

(33) Wallon H., op. cit., s. 414.

(34) Suétone, Vie des Douze Césars, (çev. Alloud H.), 1961, s. 110.

selişini hareketin devamlı bir sebebi olarak görüyordu. Zira, yeni vatandaşların yükselmesi için, yerleşmiş düzenin sert bir şekilde değişmesi gerekiyordu. Toplumun yapısı, *civitas*'ın bu temeline dayandığı zaman, temelini değişmesine engel olmamak büyük bir tehlike yaratacaktı. *Augustus* imparatorluğu kurarken temelini bu oynaklığından ürktü. Halkın değişmesini önlemek istedi ve bu amaca azad etmelere karşı mücadele ederek varacağını sandı. Fakat, halkın hareketliliğinin iki akımdan doğduğunu göremedi: Birinci akım hür insanı sürükleyip, götürüyor, diğer akım yerine azadlıyı getiriyordu. İlk akıma hâkim olamadı, ikinciye tutmak ise, reforma değil, boşluğa varmaktı. Reformu gerçekleştirmek zorsa da, artık boşluk da olamazdı. Fetihler ve lüksün itişiyi köle dalgaları artmıştı, toplum azad etmelerle taşıyordu. Hiçbir kuvvet de buna engel olamazdı. *Augustus*, bu yolu engelleme çarelerini ararken, meseleyi kökten halledemedi. *Tiberius*'a vasiyetnamesi ile, ölçülü bir mukavemet politikası izlemesini tavsiye eder. Zaten, hareket kendisini ve imparatorluğu da sürüklemiştir. Çünkü, devlete tamamen kendisi hâkim olmuştur. Hâkimiyet *princeps*'e (imparatona) geçmiş ve devlet zarurî olarak sarayında toplanmıştır. Saray ise, azatlılar ve kölelerle yönetiliyordu (35).

Köleler, azatlılar bu şekilde iktidara erişiyordu. *Augustus* bunu da önlemek istemiştir. Sosyal hiyerarşinin ve toplumun yapısının değişmesini istemedi. Eski hiyerarşiyi devam ettirmek istiyor ve yerlerini aldığı, dolayısıyla iktidarınca şüpheli olan *senatores*'lar yerine, yeni otoritesinin memurlarını ve desteğini şövalye grubunda artıyordu. Dolayısıyla, imparatorluğunun büyük görevleri olmaya yönelen sarayının memuriyetleri şövalyelere tahsis edildi. Sarayında ise azatlılar ve onlara tâbi köleler hiyerarşisi vardı. Fakat görevlerin dağıtımında bu ayırımı pek dikkat edilemedi. Hattâ, azatlılar ve köleler şövalyelere mahsus idare makamlarına eriştiler (36). İki nesil hürriyet şartını arayan eski bir kanuna rağmen, şövalye oldular. *Claudius* bu unvanı, bütün eski hizmetkârlarına dağıtmıştır. *Senatus*'a girdiler, vilâyetlerin, eyâletlerin idaresini aldılar (37).

(35) Wallon H., op. cit., ss. 415-416.

(36) Wallon H., op. cit., s. 416.

(37) *Tiberius*, *Mistr*'a bir azadlıyı vali olarak tayin etmiştir. Fakat, burada korkunun etkisini de dikkate almak gerekir. İmparatorlar, bu önemli eyâleti, kudretli bir şahsa teslim etmek istemiyorlardı (Wallon H.,

Augustus'un sarayındaki görevlerinden de doğan, önemli kudretleri vardı. İmparatorluk eyâletlerinde vali olarak, *princeps*'in (imparatorun) vergilerini toplamak imtiyazları vardı ve yargı kudretine de karıştı. Artık, bütün işler ellerindeydi (38).

Claudius (imparatorluğu 41-54) ve *Galba* (imparatorluğu 68-69) adına şerefleri ve memuriyetleri satarak, ihtiyar bir efendinin yanında gibi, her şeye karışarak hüküm sürüyorlardı. *Pline Le Jeune* imparatorluğun bu devresini «*Trajanus*'dan (imparatorluğu 98-117) önceki imparatorların çoğu, vatandaşların efendisi ve azatlıların kölesi idi» şeklinde belirtmektedir (39).

Azatlılar, yoğun ekonomik faaliyetlerden yararlanarak büyük servet sahibi de olmuşlardır. Zenginlikleri onlara, başka kapıları da açmıştır (40). Kudretleri o derecede idi ki, *Hadrianus*, rivayete göre, *Trajanus* tarafından evlâd edinilmek için azatlılarından izin almak zorunda kalmıştır (41).

Azatlılar iktidarda iken, güçleri de yayılmıştı. Devlete bu kadar hâkimken, imparatorluğun başlarında azat etmelere karşı denenen tedbirler nasıl müsbet bir sonuca ulaşabilirdi? Azat etme, ilk yüzyıllardan itibaren Roma toplumuna köle unsurların girmesini önlemek isteyen *Augustus*'un önleyici tedbirlerinden kurtulmuştur (42). Zaten, imparatorluğun servet ve âdetleri de, cumhuriyetten farklıydı ve bir azatlı grubunun mevcudiyeti devam etmiştir (43).

Eskiden *patronus*'a karşı azadlıyı korumak için bir *edictum* neşredilmek gerekmişti. *Claudius* devrinde ise, azadlıların küstahlığından *patronus*'larını (eski efendilerini) korumak için çareler aranmıştır.

Zaten, hürriyetlerine kavuşan köleler, Yunanistan'da olduğu gibi, topluma tembel, çalışmaktan kaçan, rahata hasret, sefaletlerinde alıştıkları entrikacı ve yalancı kişiler olarak geliyorlardı (45).

op. cit., s. 417, d.n. 4). *Claudius*'un iktidarı, azatlıların zafere eriştiği bir devre olarak kabul edilebilir (*Gaudemet J.*, op. cit., s. 566).

(38) *Wallon H.*, op. cit., s. 417.

(39) *Wallon H.*, op. cit., s. 418.

(40) *Paudemet J.*, op. cit., s. 566.

(41) *Wallon H.*, op. cit., s. 420.

(42) *Wallon H.*, op. cit., s. 420.

(43) *Marquardt J.*, op. cit., 222.

(44) *Ortolan M.*, op. cit., s. 47.

(45) *Wallon H.*, op. cit., s. 423.

İmparatorluğun ilk yıllarındaki yaygın azad etme, köleliğin zayıflamasına değil, kuvvetlenmesine yaradı. Kölelerin fazlası bu yolla kurtuluyor, fakat köle kitlesine yenileri getiriliyordu. Köleliğin bozduğu hislerin, âdetlerin, geç elde edilen bir hürriyetin etkisiyle azatlıda bir düzelme meydana getirmesi beklenemezdi. Zaten, eski kölelerin karışması ile bozulmuş bir topluma atılanlar, serbestçe daha kötü, daha tehlikeli olmak imkânını buluyorlardı. Kölelerin durumu da düzelmedi, zira büyüklük hülyalarındaki azatlı eski halinden nefret ediyor ve hattâ kölelere karşı kanunlar çıkartıyordu (46).

Augustus'un köleliği değil de, hürriyeti tahdit etmeye çalışması devrinin şartlarına uygun bir harekettir. Çünkü, derin iktisadi ve sosyal temelleri olan kölelik müessesesini kaldırmak istemesi beklenemezdi. Zaten, *Augustus*'un amacı, Roma toplumunun bünyesini bozulmadan koruyabilmektir (47).

§ 3 — Son İmparatorluk Devrinde Durum

Dominatus (son imparatorluk) devri kanunları hristiyanlığın tesiri ile ve vasıtalı bir şekilde, Roma İmparatorluğu sâkinlerinin hukukî durumlarını birleştirmek amacı ile azat etmelere ve azatlılara karşı müsait davranmıştır (1). Azatlıların durumu düzene konmuş, *patronus*'un hakları sertliğini kaybetmiştir.

Azat etme usullerinde şekilciliğin kaybolduğu görülür ve kölelik müessesesine karşı bir tutum belirir (2). Azad için, *dominus*'un (efendinin) arzusunun açıkça beyan etmesi yeter. III. asırdan itibaren, *vindicta*'nın sıkı şekillerine uyulmuyor, bazen *lictor* bulunmuyordu (3).

III. yüzyıl sonunda da, köleler çok sayıdadır. Köle ticareti gelişmiştir. *Constantinus* mevzuatı köleliğin klâsik sebeplerini tahdit etmeye çalışır. IV. asırdan itibaren kölelik gerileme halindedir (4).

(46) Wallon H. op. cit., s. 427.

(47) Durant W., op. cit., s. 24.

(1) Monier R., op. cit., s. 291.

(2) Meselâ, *consul*'lar birkaç köleyi azad ederek görevlerine başlıyorlardı. (Wallon H., c. III, s. 62, d.n. 3).

(3) Monier R., op. cit., s. 291.

(4) Ellul J., op. cit., s. 559.

Favor libertatis fikri gelişir ve *jurisprudencia*'nın (hukuk ilminin) bir kuralı olur. Şüphe halinde hürriyetin varlığı kabul edilir (5). Kanun efendiye karşı köleyi tutabilir. Kanunî azat şekilleri çoğalır. Bazı durumlarda, efendiyi cezalandırmak veya köleyi mükafatlandırmak için kanunla köleye hürriyet bahşedilmiş, *Iustianus*'tan önce, *longi temporis praescriptio* ile azat etme tanınmıştır (6). Bu yirmi yıllık zaman aşımı ile hürriyetin kazanılması için, kölenin bu süre zarfında hürriyetinden iyi niyetle faydalanmış olması şarttır (7).

Köleliğin bu tedrici kayboluşu, ekonomik buhranların sebeplerinden biri olmuştur. Köle ekonomisinden, hür çalışmaya dayanan ekonomiye geçişte güçlüklerle karşılaşacaktı. Bu olay, diğer taraftan büyük sosyal sıkıntıların ve imparatorluğun politik zayıflayışının sebebidir de. Zira, hürriyetlerinden başka varlıkları olmayan azatlılar, işsiz hür şehir *plebs*'ini arttırıyordu (9).

I — Hristiyanlığın Azad Etmeye Etkileri

Hristiyanlığın kölelik karşısındaki durumu, bilhassa IV. asırda, konsillerde ve kilise büyüklerinin eserlerinde belirir. Görüşleri yahudi geleneğinden, İncil'den ve stoisyen felsefeden gelir (10).

Bu dinin amacı köleliği kaldırmak değildi. Müesseseyi tartışmaz (11). Kilise büyükleri müesseseyi mahkûm edemeyecek kadar eski çağın görüşüyle doludur. Kölelik, kilisenin devirmek amacıyla olmadığı, sosyal düzenin temellerinden biridir (12). Bu konudaki, Roma hukuku prensipleri kilise büyükleri ve papalar tarafından benimsenmiştir (13).

(5) Wallon H., op. cit., s. 62.

(6) Ellul J., op. cit., s. 560.

(7) Monier R., op. cit., s. 284.

(8) Ellul J., op. cit., s. 560.

(9) Ellul J., op. cit., s. 560.

(10) Imbert J., *Réflexions sur le christianisme et l'esclavage en droit romain*, Mélanges Fernand De Visscher, 1949, s. 446.

(11) Ellul J., op. cit., s. 559.

(12) Gaudement J., *L'Eglise dans l'Empire romain*, (IV. et V. siècles), Paris, s. 565.

(13) Gaudemet J., *L'Eglise*, s. 566.

Kiliseye göre, tanrı sadece hür insanlar yaratmıştır (14). Dolayısıyla, azad etme tanrının hoşuna giden bir harekettir (15). İlk hristiyanlar da binlerce köle azat etmekte tereddüt etmemişlerdir. Bu azatlar o kadar artar ki, hristiyan imparatorlar yeni bir *manumissio* (azad etme şekli) yaratır (16). Kiliselerde azad etme *Constantinus*'un bir kanunu ile tanınmıştır (17). Fakat, bu dine göre kölelik tanrının istediği bir kefarettir ve ona karşı isyan, dine aykırı bir hareket olur (18).

Efendilere, kölelere iyi muamele etmeleri ve fazla sayıda köle azat etmeleri tavsiye olunur. Bu tavsiye, eyaletlerde dikkati çekecek bir şekilde tutulur. Din, kölelerin evliliğinin muteberliğini tanır. Kaçak kölelere sığınak sağlar ve efendilerin onları geri almasını önler. Kölenin manevî hayatı korunur. Meselâ köle, efendisinin rıza göstermemesine rağmen, manastır hayatına geçebilir (19). Kilise, devletin aracılığı ile de faaliyet gösterir (20). Devlet, kilisenin etkisiyle köleleri himaye eder. Aileyi kölelerden ayırmamak tavsiye olunur, köleler arasında aile bağları tanınır ve bir *coñnatio servilis*'ten (köle kan hısımlığından) bahsedilmeye başlanır (21).

Hristiyanlığın etkisi, ilk olarak, *Constantinus*'ta belirir. *Valentinianus* ve *Theodosius*'un kanunlarında daha açık bir hal alır ve *Iustinianus*'un kanunlarına hâkimdir (22).

§ 4 — Iustinianus Hukukunda Azat Etmenin Kolaylaştırılması

Kölelerin azat edilmelerine ve hürriyet durumlarına ait karışık şekiller, Iustinianus hukukunda kaybolmuştur. Roma İmparatorluğunun son zamanlarına doğru, artık kölelere olan ihtiyaç eskisi gibi şiddetli değildi. Meslekler gelişmeğe başlamış, daha önceleri kö-

(14) Imbert J., op. cit., s. 464.

(15) Pouaer M., op. cit., s. 403.

(16) Imbert J., op. cit., s. 457.

(17) Wallon H., op. cit., s. 415.

(18) Grand Larousse Encyclopédique, cilt IV, Paris, 1966, s. 671 (Esclavage maddesi).

(19) Ellul J., op. cit., s. 559.

(20) Imbert J., op. cit., s. 465, Ellul J., op. cit., s. 559.

(21) Ellul J., op. cit., s. 560.

(22) Wallon H., op. cit., s. 416.

lelere yaptırılan bir çok hizmetler, ücret karşılığında hür kimselere yaptırılmağa başlanmıştı. Hristiyanlık da, belirttiğimiz gibi, köleliği iyi gözle görmüyordu. Bu etkilerle, azat etme muamelelerine konulan tahditleri ve şekilleri kaldırmaya doğru bir temayül başlamıştı (1).

Cemiyetin maruz kaldığı değişiklikler dikkate alınacak olursa, bu temayül daha iyi anlaşılır. Zaten son imparatorluk devrinde, *Constitutio* da, eski anlamını kaybetmişti. Eski ve dar anlamdaki Roma vatandaşlığı ve imtiyazı mevcut olmadığından, kölelerin hürriyetlerini kazanmaları tehlikeli olmuyordu. Ayrıca, eski aile reisi kavramı da yavaş yavaş silinmekte idi ve vatandaşlar müstakil bir reis olmaktan çıkıp, devletin teb'ası haline gelmekte idiler. Zaten doğudaki ülkelerde azat etme muameleleri daha basitti ve bu ülkelerin örf ve âdetleri, imparatorluğun doğuya kayması ile, hukuku etkiliyordu (2).

Iustinianus, kölelerin lehine azad etmeleri kolaylaştırır. *Vindicta* ile azad etme için, *magistra* veya İmparatorluk Meclisi önünde yapılan beyan kâfidir (3). Iustinianus, ister *vindicta* (değnekle), ister beş şahit huzurunda dostlar huzurunda veya mektupla, ister vasiyet yolu ile veya herhangi bir başka son arzu ile her çeşit azad etmeği aynı şekilde muteber saymıştır (I. 3, 7, 4) (4). Postklâsik devirde efendinin kölesini, masasına alarak azad edebileceği kabul edilmiştir. İmparator her türlü azad etmenin beş şahit huzurunda yapılmasını emreder (5).

Ölüm sebebi ile azad etme, *codicillus*'la da yapılabilir (6). *Fideicommissum*'la azatta, vasiyetçi mirasçısından şu veya bu köleyi azat etmesini ister (7).

Nihayet hristiyanların kullandığı usul, yeni bir azat etme şeklidir: *manumissio in sacrosanctis ecclesiis*. Son arzuları ile, kölelerini azat etmek isteyen papazlara hususi imtiyazlar bahşedilmişti (8).

(1) Umur Z., op. cit., s. 55.

(2) Umur Z., op. cit., s. 55.

(3) Monier R., op. cit., s. 291.

(4) Di Marzo, Ş., op. cit., s. 45; Monier R., op. cit., s. 291.

(5) Monier R., op. cit., s. 291.

(6) Monier R., op. cit., s. 291.

(7) Ellul J., op. cit., s. 480.

(8) Monnier R., op. cit., s. 292, d.n. 1.

Bundan başka, Iustinianus, azat etme şekillerini, en eski zamanlarda evlâd edinme yolu ile yapılan ve çoktan kaybolmuş bulunan azat etme şeklini bile yeniden canlandıracak kadar genişletti: efendinin evlâd tanıdığı köle, *actis intervenientibus*, yani bu münasebetle tanzim edilen vesikalara istinaden hür olur, fakat evlâd haklarını iktisab etmezdi (9).

Iustinianus'un azat etmeleri teşvik ettiği açıkça belirmektedir: (I., 5, 1-2): «Gerek eskilerin, gerek bizim emirnamelerimizle daha birçok şekillerde köleye hürriyet verilebilir. Mâlikler kölelerini daima, hattâ, meselâ *praetor*, vali veya *proconsul* hamama yahut tiyatroya giderken, yolda da azat edebilirler.»

Iustinianus, *patronus*'un azatlı üzerindeki haklarından vazgeçmesine cevaz verir. Böylece azatlı tamamen hür olabilir. Azatlıları sosyal ve siyasi bakımdan, hür doğan şahıslara benzeten *restitutio natalium* ve *ius aureorum annulorum*'u bahşeder (10).

Herhangi bir kimsenin mirasçı nasbettiği köle hürriyetini iktisab eder. Zira, bir kimsenin hürriyet bahşetmeyi unuttu diye köle olarak bırakmak istemesi ve kendisini mirasçıdan mahrum etmesi düşünülemez (I., 1, 6, 2).

«Azat ettiği esnada aciz halinde bulunan veya azad etme sonucu âciz hale gelen kimse, alacaklılarına karşı hile ile azat etmiş sayılır. Bununla beraber, azat eden hile niyetiyle hareket etmemişse, malları borçlularını tatmine yetmese de, hürriyet tanınır. Zira, insanlar ellerindeki imkânları olduklarından daha fazla ümit ederler. Dolayısıyla, hürriyetin menedilmesi için, alacaklılara karşı iki türlü hilenin yapılması, yani hem azat edenin kötü niyet sahibi olması, hem de mallarının alacaklıları tatmine kâfi gelmemesi gerekir (11).

Iustinianus, efendilerin köleleri üzerinde hürriyetlerini bahşedecek şekilde, son irade ile istedikleri gibi tasarrufta bulunmaları iznini vermiştir: Hürriyet kıymeti takdir edilemeyen bir şey olduğu için ve eskiden yirmi yaşından küçük olanın vasiyet yolu ile köle azat edebilmesine imkân vermiştir (12). «Zira, eskiden beri bu yaştaki-

(9) Di Marzo Ş., op. cit., s. 45.

(10) Ellul J., op. cit., s. 606; Gaudemet J., op. cit., s: 567:

(11) I. 1, 6, 3.

(12) I. 6, 6, 7.

lere başkaları hesabına bile dâva açmak selâhiyeti verilmişken, kendi kölelerine hürriyet bahşetmek hakkını elde edebilecek kadar sağlam bir muhakemenin kendilerine yardım edebileceği neden kabul edilmesin?» (13).

Iustinianus'un 530. *constitutio*'suna (kanununa) göre, efendilerin bir tanesi tarafından azat edilen köle tamamen hür olur. Diğer efendiler azat edenden veya mâliklerden tazminat alır. Klâsik devirde ise, kölenin bu şekilde hürriyetine kavuşması imkânı yoktu (14).

Iustinianus, hürriyeti hazinenin menfaatlerine tercih ederek, sadece fazla sayıda köle azat edilmesini sağlamayı düşünmüştür (15).

Bunlar, Iustinianus'un eserinin liberal özelliğini belirten hükümlerdir (16).

§ 5 Fufia Caninia ve Aelia Sentia kanunlarının lağvedilmesi

Iustinianus, *Augustus*'un beş yüz yıldan beri süregelen isminin kudretine rağmen, azat etmeyi tahdid eden hükümleri kaldırmıştır (1).

VI. yüzyılda devir o kadar değişmişti ki, *lex Fufia Caninia* insanlığa aykırı bularak, *Iustinianus* tarafından lağvedildi (2). Bu kararının esbabı mucibesinde imparator, hayattaki kimselerin bütün kölelerini azad etmek hakları varken, ölmek üzere olanların bu selâhiyetten mahrum edilmelerinin düşünülemediğini belirtmekteydi (I., 1, 6, 7) (3). Aciz halindeki kimsenin veya alacaklılarını zarara sokmak isteyen azat etme muamelesi yapması yasağı *Lex Aelia*

(13) I., 6, 6, 7.

(14) Macqueron J., *Le Controverse sur le «Ius Aderescendi»*, *Revue Historique de Droit Français et Etranger*, 1929, s. 581; Wallon H., *op. cit.*, s. 423.

op. cit., s. 55.

(15) Wallon H., *op. cit.*, s. 427.

(16) Ellul J., *op. cit.*, s. 606.

(1) Wallon H., *op. cit.*, s. 421.

(2) Di Marzo S., *op. cit.*, s. 48, Monier R., *op. cit.*, s. 292, Girard P. F., *op. cit.*, s. 120.

(3) Di Marzo Ş., *op. cit.*, s. 48; Umur Z., *op. cit.*, s. 55.

Sentia'da, büyük kısmı ile lağvedildi (14). Yalnız aciz devam etti. Bununla beraber, *interpolatio*'ya uğramış bir parçaya göre, vâdeli borçlarda, azad etme bâtil değil, borcun vâdesine kadar askıdadır. Ancak vâdenin sonunda, hileli hareketin alacaklıya zarar verip vermediği anlaşılır. Aradaki zamanda, *statuliber* olarak kabul edilen azatlı köle, efendinin mali durumunun düzelmesinden faydalanabilir. Bu hüküm de, *Iustinianus* tarafından hürriyet lehine yapılan bir reformdur (5). Yirmi yaşından küçük *dominus*'un (efendinin) vasiyetname dışı yaptığı azat etme muamelelerinde (*Iustinianus* vasiyetname ile azat edebilmek için en az bu yaşta olmak durumunu da önce hafifletti, sonra lağvetti), *iusta causa* şartının bulunması da yürürlükte olmakta devam etmiştir. Ayrıca, zamanında artık uzak bir hatıradan ibaret kalan *dediticiâ* tâbirini açıkça kaldırdı ve köleler için otuz yaş şartını lağvetti (6). İmparator aynı şekilde, *Aelia Sentia* ve *Iunia* kanunlarının, bazı azatlılara Roma vatandaşlığı sıfatını vermeyen hükümlerini kaldırdı (7).

Iustinianus, *patronus*'un (eski efendinin) haklarını azad etme sonucu kaldıran hükümleri tekrar ele almamıştır (8).

Bütün bu kolaylaştırmalara rağmen, *Iustinianus*, azat etme muamelelerini şekilciliklerinden tamamen kurtarmış değildir. Mâlikin herhangi bir şekilde azat etmesi, yine yeterli değildi. En çok uygulanan usul, hayatta iken, doğmakta azat etmenin yerini almış olan kilisede azat etme (*manumissio in ecclesie*) ve vasiyetname ile azat etme (*manumissio testamento*) idi. Bununla beraber; mâlikler, kölelerine hürriyet vermeleri için, devamlı olarak teşvik edilmekte idiler (9).

Sonuç

Kölelikten kurtuluş ve bu azad etmeleri tahdid gayretleri, müessesenin bünyesi icabı, sadece Roma hukukunun problemi değildir.

(4) Di Marzo, Ş., op. cit., s. 48; Monier R., op. cit., s. 292; Umur Z.,

(5) Monier R., op. cit., s. 292, d.n. 2.

(6) Di Marzo Ş., op. cit., s. 48.

(7) Monier P., op. cit., s. 292.

(8) Monier R., op. cit., s. 292.

(9) Umur Z., op. cit., ss. 55-56.

Mücadeleler XX. asra kadar gelmiştir, hattâ devam etmektedir. Zira, kölelik müessesesi ekonomik hayatın belirli bir ihtiyacından doğmuştur (1).

Kölelik, genellikle, Avrupa'da XVI. asırda kaybolmaya başlamışsa da, Amerika'nın keşfi ile tekrar doğmuştur (2). Amerika'ya ırkı ve kültürel önemli tesirleri olacak üç milyon köle götürülmüştür. Bu köle kitlesi ağır çalışma şartlarına katlanmak zorunda kalmıştır (3).

Fransa'da, Colbert, 1685'de «Code Noir» denilen emirname ile, siyah kölelerin hukukî durumlarını, Roma hukuku prensiplerine göre düzenlemiştir (4). Fransa'da, 1789 ihtilâlinin ilga ettiği, müessesesi, 1791'de tekrar tesis edilir. Problemi, müesseseyi ilga eden, 1848 ihtilâli çözer (5).

Köle ticaretinin aşırı bir hal alışı, XVIII. yüzyılın sonunda felsefî, ekonomik ve siyasî kaynaklardan beslenen bir ilga hareketini ortaya çıkarmıştır (6).

XIX. yüzyılın son yarısında (1861-1865), Amerika Birleşik Devletlerinde, A. Lincoln'ün Başkanlığı sırasında köleliğin kaldırılması için iç savaş çıkmıştır (7). Müessesesi, 1865 yılında ilga edilir (8).

Kölelik hukuken kaldırılmakla beraber, Amerika Birleşik Devletlerinde, zenci meselesinin ortaya çıkardığı çeşitli güçlükler, müessesenin sosyolojik sonuçlarının, günümüzde de, devam ettiğini göstermektedir. Bu, belki de, Amerikan toplumuna katılım açısından, zenciler ile, Roma'daki azatlıların durumu arasında benzerlik bulunmasından doğmaktadır. Ayrıca, zenciler, Aomalı azatlıların durumuna da, henüz erişmiş değillerdir.

(1) Etüdün konusunu teşkil eden kölelikten kurtuluş ve bunu önleme gayretleri, Roma hukukunda incelenen altı yüzyılda geçirdiği gelişmelerden sonra da geniş anlamıyla, VI. yüzyıldan XX yüzyıla kadar, çeşitli hukuklarda devam etmiştir. Sonuç kısmında yüzyıllardır devam eden durum kısaca izah edilmeye çalışılmıştır.

(2) Grand Larousse Encyclopédique, c. IV, s. 671.

(3) Grand Larousse Encyclopédique, c. IV, s. 672.

(4) Grand Larousse Encyclopédique, c. IV, s. 672.

(5) Wallon H., op. cit., s. 443.

(6) Grand Larousse Encyclopédique, c. IV, s. 672.

(7) Schwarz, A.B., op. cit., s. 212.

(8) Wallon H., op. cit., s. 443.

Kölelik müessesesini kabul eden sistem ve ideolojiler, milletler arası alanda da mahkûm edilir (9). Bu tip hareketlerin tekrarı ve İnsan Hakları milletler arası komisyonunda kölelik hakkında bir dosyanın varlığı, müessesenin Kızıl deniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusundaki bazı ülkelerde tamamen kaybolmadığını göstermektedir (10). Bu sebeplerle, Batı Avrupa basınında ve yazı hayatında, zaman zaman, Afrika'daki köle pazarlarına ait yazılara ve eserlere rastlanmaktadır. Dolayısıyla, bütün iyimser görüşlere ve gayretlere rağmen, XX. yüzyılın ikinci yarısında bile, kölelik ve bilhassa müessesenin toplumlardaki sonuçları henüz kaybolmuş değildir.

BİBLİYOGRAFYA

- Di Marzo S. : Roma Hukuku (çev. Umur Z.), İkinci baskı, İstanbul, 1959
- Durant W. : Histoire de la Civilisation, cilt VIII, Paris, 1960
- Ellul J. : Histoire des Institutions de l'Antiquité, Paris, 1961
- Geius : Institutiones
- Gaudemet J. : L'Eglise dans l'Empire Romain, Paris
- Gaudemet J. : Institutions de l'Antiquité, Paris, 1967
- Girard P. F. : Manuel Elémentaire de Droit Romain, Dördüncü baskı, Paris, 1906
- Grand Larousse : Encyclopédique, cilt IV, Paris (Esclavage maddesi)
- Imbert J. : Réflexions sur le Christianisme et l'Esclavage en Droit Romain, Mélanges Fernand de Visscher, 1949

(9) Bu konudaki milletler arası belgeler şunlardır:

1885 Berlin antlaşması;

1890 Brüksel sömürge konferansı;

Milletler Cemiyeti Antlaşmasınının 21-23 ve 42-61. maddeleri;

1919 Saint-Germain antlaşması;

1926'da, Cenevre'de kölelik konusundaki antlaşma;

1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesininin 4. maddesi.

(bk. Grand Larousse Encyclopédique, c. IV, s. 672).

(10) Grand Larousse Encyclopédique, c. IV, s. 672.

- Iustinianus : Institutiones (Türkçe metin: Umur Z.), İstanbul, 1968
- Lepointe G. : Manuel d'Histoire des Institutions et des Faits Sociaux, Paris, 1958
- Macqueron J. : Le Controverse sur le «*Ius Aderescendi*», Revue Historique de Droit Français et Etranger, 1929
- Maillet J. : Histoires des Institutions et des Faits Sociaux, 1956 Manuel des Antiquités Romains, XIV
- Marquardt J. : La Vie Privée des Romains, Paris, 1892
- Monier R. : Manuel Elémentaire de Droit Romain, cilt I, Paris, 1938
- Monier R. : Petit Vocabulaire de Droit Romain, üçüncü baskı, Paris, 1942
- Montesquieu : Conciderations sur les Causes de la Grandeur et de leur Décadence, Paris, 1921
- Ortolan J. : Histoire de la Législation Romaine, Paris, 1880
- Ortolan M. : Explication Historique des Instituts de l'Empereur Justinien, Paris, 1870
- Piganiol A. : Histoire de Rome, Paris, 1939
- Pouaher M. : Essai sur l'Histoire Générale du Droit, Paris, 1849
- Rado T. : Principatus Devrinde Roma Hususi Hukukunun Senatus Consultum'lar yoluyla Islahı, İstanbul, 1954
- Schwarz A. B. : Roma Hukuku Dersleri, (çev. Rado T.), 7. baskı, İstanbul, 1965
- Suétone : Vie des Douze Césars (çev. Ailloud H.), 1961
- Touchard J. : Histoire des Idées Politiques, cilt I, Paris, 1963
- Umur Z. : Roma Hukuku (Umumî Mefhumlar - Hakların Himayesi), İstanbul, 1967
- Wollon H. : Histoire de l'Esclavage dans l'Antiquité, cilt II ve III, ikinci baskı, Paris, 1879